

Engels / moderne vreemde talen

Ontwikkelingen en uitdagingen in het curriculum po en onderbouw vo

Daniela Fasoglio, Machteld Moonen en Marjon Tammenga
SLO, april 2021

Inleiding

Het talenonderwijs is in beweging. Verschillende studies (onder andere: Kramsch 2004, 2014, 2016; Zarate 2013) laten sinds jaren de onlosmakelijke verbondenheid zien tussen talen en de identiteiten en culturen van hun sprekers. Die verbondenheid is tevens één van de belangrijkste uitgangspunten van de geactualiseerde versie van het Europees Referentiekader (Council of Europe, 2020). Juist de ontwikkeling van meertalige en interculturele communicatieve competenties vergroot het succes van de communicatie in de globaliserende wereld en draagt bij aan een democratische samenleving (Council of Europe, 2018). Het talenonderwijs moet leerlingen hierop voorbereiden, bijvoorbeeld met de integratie van culturele inhoud en de aandacht voor meertalige strategieën en voor reflectie op taal en taalgebruik. Uit een enquête onder talenleraren (Schat e.a. 2018) blijkt dat een grote meerderheid van leraren Duits, Frans en Spaans, cultuuronderwijs een belangrijk onderdeel van het MVT-curriculum vinden om tolerantie, empathie en interculturele vaardigheden bij de leerlingen te bevorderen.

Er zijn reeds enkele initiatieven op dit vlak ontwikkeld (North e.a. 2021, of in Nederland de websites taalwijs.nu en pws-wereld.nl). Deze initiatieven beschrijven praktijkvoorbeelden die het positieve effect op de leerlingen én hun leraren laten zien als leraren deze nieuwe inhoud in hun taalles integreren. De nieuwe ontwikkelingen komen echter nog niet terug in de landelijke doelen zoals die zijn geformuleerd voor de moderne vreemde talen (hierna MVT). De kerndoelen zijn voor het laatst in 2006 herzien, de laatste herziening van de examenprogramma's voor de moderne vreemde talen dateert uit 2007.

In deze analyse schetsen we de belangrijkste uitdagingen in het huidige talenonderwijs in Nederland. We leggen de focus eerst op het primair onderwijs en dan op de onderbouw van het voortgezet onderwijs. We noemen daarbij ook enkele initiatieven en recente wetenschappelijke publicaties die ingaan op de gesignaleerde uitdagingen. Deze analyse is voorgelegd aan enkele experts uit het onderwijsveld. Wij zijn dankbaar voor hun waardevolle feedback en suggesties, die we hierin hebben verwerkt.

Maatschappelijk en economisch belang van talenkennis

Mede door de toegenomen mobiliteit binnen en buiten Europa, de grote ontwikkelingen in de digitale communicatie en de toegankelijkheid van informatie wereldwijd, wordt de maatschappelijke relevantie van talenkennis steeds evidenter.

Nederland is sterk internationaal georiënteerd en de diversiteit in de samenleving neemt toe. Voor de sociale cohesie in de meertalige en multiculturele samenleving is kennis nodig van de talen en culturen die er deel van uitmaken. Opvallend is echter dat de aandacht voor talen in het onderwijs de laatste jaren juist afgenomen is (KNAW, 2018). In het rapport *Talen voor Nederland* (2018) pleit de KNAW voor een meer samenhangend taalbeleid. Volgens het rapport is het belangrijk verder te kijken dan het Engels en beter gebruik te maken van aanwezige talenkennis: "Een meertalig competente bevolking met kennis van andere culturen is beter voorbereid op de uitdagingen van de moderne wereld" (KNAW, 2018: p. 10). Volgens het rapport zou de kennis van bijvoorbeeld Duits, Frans, Arabisch, Spaans, Chinees en andere talen versterkt en beter ingezet moeten worden, zowel binnen als buiten de landsgrenzen.

Vanuit economisch oogpunt is voor Nederland kennis van Duits en Frans van belang. Dit belang wordt bevestigd in twee onderzoeken. Geerts (2020) laat in een analyse van import/exportcijfers van het CBS een toename zien in het belang van de buurlanden en dus ook van de talen Duits en Frans. In een ander onderzoek (Clingendael, 2020) gaf een ruime meerderheid (72%) van een substantiële steekproef aan, meer samenwerking met Duitsland en Frankrijk nodig te vinden gezien de huidige geopolitieke veranderingen.

Om dit allemaal mogelijk te maken, is er ruimte in het onderwijs nodig voor rijke talencurricula en heldere doelen die leerlingen in staat stellen om taal- en intercultureel bewust te communiceren in verschillende talen. In de weg ernaar toe staan talencurricula voor een aantal curriculaire uitdagingen, die wij hierna kort beschrijven.

Engels in het primair onderwijs

Meer houvast in de kerndoelen bieden

Engels is in het po verplicht. Scholen zijn vrij om te beginnen in de onderbouw (vvto), in groep 5-6 (vervroegd Eibo), of vanaf groep 7 (Eibo). Voor alle varianten gelden dezelfde vier zeer beknopte en globale kerndoelen, die onsamenhangend zijn en geen indicatie geven van beheersingsniveaus (Inspectie van het Onderwijs, 2019). Er is behoefte aan kerndoelen die helder maken wat leerlingen minimaal moeten beheersen aan het eind van het primair onderwijs voor een soepele doorloop naar het voortgezet onderwijs.

Inhoud kerndoelen vernieuwen

De huidige kerndoelen hebben alleen betrekking op onderdelen van taalvaardigheid. Er zijn echter aanvullende kennis en vaardigheden nodig om taal- en cultuurbewust te kunnen communiceren in de hedendaagse maatschappij. Hierbij valt te denken aan aandacht voor interculturele competentie, meertaligheid en creatieve vormen van taal. Het pleidooi om deze elementen een plek te geven in de kerndoelen Engels voor het primair onderwijs wordt zowel door het Meesterschapsteam MVT gehouden (2018) als in de voorstellen voor curriculumherziening geformuleerd door Curriculum.nu (Ontwikkelteam Engels/MVT, 2019).

Productieve taalvaardigheid Engels bevorderen

Het peilingsonderzoek Peil.Engels (Inspectie van het Onderwijs, 2019) laat zien dat de taalvaardigheid Engels van leerlingen ongeveer gelijk is gebleven sinds het peilingsonderzoek uit 2012 voor wat betreft lezen, luisteren en woordenschat. Het periodieke onderzoek heeft in 2019 voor het eerst ook gespreksvaardigheid gemeten, waaruit blijkt dat maar liefst 31% van de leerlingen het A1-niveau niet haalt.

Doorlopende leerlijn Engels po-vo verbeteren

Peil.Engels laat tevens zien dat de variatie in het aanbod groot is wat betreft startmomenten, omvang, invulling, kwaliteit en buitenschools contact. Leerlingen stromen met uiteenlopende beheersingsniveaus Engels het vo binnen. Het vo sluit hier lang niet altijd bij aan (De Kraay 2016). Het rapport *De staat van het onderwijs* (Inspectie van het Onderwijs 2020) benadrukt de noodzaak van heldere referentieniveaus en normen voor Engels in het po om de doorlopende leerlijn voor Engels van po naar vo en hoger onderwijs te realiseren. De Vakvereniging Levende Talen (2017) vraagt nadrukkelijk om een formele verankering van het Europees Referentiekader (ERK) ook in het primair onderwijs om de gewenste taalniveaus in kerndoelen vast te leggen en daarmee de doorlopende leerlijn tussen primair en voortgezet onderwijs te bevorderen.

Potenties van meertaligheid benutten

Nederland kenmerkt zich in de laatste jaren door een groei in het aantal talen en culturen aanwezig in de samenleving als gevolg van globalisering, arbeidsmobiliteit en een toenemende migrantenstroom. Onderzoek (Duarte & Günther 2019; Hajer & Spee 2017) laat het belang van de eerste taal zien voor de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling van de leerlingen in het po. Het erkennen en benutten van de meertaligheid van de leerlingen en de taaldiversiteit in de klas ondersteunt ook het leren van andere talen. Aandacht voor de meertaligheid van de leerling is belangrijk in een breed curriculum dat aansluit op de interesses en de potenties van leerlingen, en dat de kansengelijkheid bevordert.

Leerkrachten professionaliseren

De vakvereniging (Vakvereniging Levende Talen, 2017) signaleert dat pabo-leerkrachten onvoldoende voorbereid zijn op het geven van Engels, met name op het gebied van de eigen taalvaardigheid Engels. Uit Peil.Engels blijkt ook dat 80% van de leerkrachten ontevreden is over de inhoud en de omvang van het vak Engels op de pabo (Inspectie van het Onderwijs, 2019). De motie Heerema¹ onderschrijft de noodzaak om het pabo-curriculum aan te passen.

Engels en overige moderne vreemde talen in de onderbouw vo

Kerdoelen nodig voor alle schooltalen

Engels is een kernvak in de onderbouw vo en kent acht globale kerndoelen, die in 2006 voor het laatst zijn herzien. Naast Engels volgt de leerling in de onderbouw van het vmbo een tweede en in de onderbouw van havo/vwo ook een derde MVT. De overige MVT hebben geen kerndoelen en dienen de kerndoelen Engels te gebruiken als leidraad.

De kerndoelen Engels omvatten geen beheersingscomponent. Om de verschillen in niveau tussen de moderne vreemde talen inzichtelijk te maken, zijn aparte kerndoelen nodig voor de verschillende talen, die ook een indicatie van beheersing geven. Deze behoefte wordt bevestigd door de vakvereniging en verschillende belangenbehartigers.

Verankering van het ERK

De vakvereniging en belangenbehartigers van de moderne vreemde talen (onder andere: Vakvereniging Levende Talen, 2017; Visiegroep Buurtalen, 2018) vragen nadrukkelijk om een formele verankering van het ERK in het onderwijs. Deze verankering moet het mogelijk maken om het beheersingsniveau aan het eind van de onderbouw vo inzichtelijk te maken. De koppeling van kerndoelen aan de niveaus van het ERK maakt het bovendien mogelijk om doelen in aanbod, ervaringen en beheersing te verhelderen rondom de verschillende aspecten van communicatie. De verankering van het ERK bevordert de doorlopende leerlijn naar de bovenbouw, wat ten goede komt aan de doorstroming tussen sectoren. Het verheldert daarnaast de doelen voor leerlingen die een moderne vreemde taal in de onderbouw afronden; hiervan gaat naar verwachting een motiverende werking uit.

Behoeft aan inhoudelijke vernieuwing van de huidige doelen

In de huidige talencurricula is weinig aandacht voor vakspecifieke inhouden als kennis van en reflectie op talen en culturen, en op hoe talen werken (Meesterschapsteam MVT, 2018; De Graaff, 2018). Verschillende nationale en internationale studies benadrukken het belang van taalbewustzijn bij leerlingen, onder andere om hen de invloed van taal te laten ervaren, om hen bewust te maken van taalvariatie en van hun eigen taalvaardigheid en dit gericht in te zetten bij het gebruik en het leren van talen (bijvoorbeeld Hawkins, 1984;

¹ Kamerstukken II, 2020/21, 35 570, 41

Meesterschapsteam MVT, 2018). Reflectie op talen en culturen kan niet alleen de taalbeheersing en het taalleerproces, maar ook de meertalige en interculturele communicatieve competentie van de leerlingen bevorderen. Het kan tevens de rol van taalonderwijs versterken bij vakoverstijgende doelen en vaardigheden, zoals kritisch en creatief denken, burgerschap, digitale geletterdheid. Onderzoek laat echter zien dat er een onvolledig en geen eenduidig beeld van taalbewustzijn is onder leraren (Van den Broek, 2020; Mearns & Platteel, 2020).

In de wetenschap is momenteel veel aandacht voor interculturele communicatieve competentie en taalbewustzijn in het talenonderwijs. Er zijn inmiddels enkele succesvolle projecten op dit vlak, zoals bijvoorbeeld het project *Nachbarsprache-Buurcultuur* van de Radboud Universiteit en een pilotonderzoek naar de bevordering van interculturele competentie bij literatuuronderwijs in de moderne vreemde talen (Schat, Van der Knaap & De Graaff, 2020). In de onderbouw kan de kracht van literatuuronderwijs meer en beter worden benut. Praktijkonderzoek toont dat literatuur juist ook in de onderbouw bij kan dragen aan taalverwerving, niet alleen bij Engels maar ook bij andere talen (Lehrner-te Lindert, 2020).

Het potentieel van de meertaligheid van leerlingen wordt nauwelijks erkend, benut of versterkt (o.a. Agirdag, 2020, Agirdag & Kambel, 2017). Leraren, inclusief talenleraren, betrekken slechts sporadisch in het leerproces de eerste talen van leerlingen, of de meertalige kennis die alle leerlingen bewust of onbewust hebben. Er zijn op dit terrein enkele hoopvolle initiatieven (geweest), zoals de zogenaamde *Language Friendly Schools* of experimenten met het uitbreiden van het talenaanbod als het project *Taal naar Keuze* bij de Espritscholen in Amsterdam (Helsloot, 2020). Aan de Hogeschool van Amsterdam wordt een meerjarig project uitgevoerd om leraren te professionaliseren in het gebruiken en stimuleren van de meertalige competentie van hun leerlingen (an Beuningen & Polišká, 2019). Aandacht voor de meertaligheid van de leerling is belangrijk in het perspectief van een breed curriculum dat aansluit op de interesses en de potenties van leerlingen, en dat de kansengelijkheid bevordert.

De positie van de taalvakken in de onderbouw vo

Lerarentekort en bezuiniging in lesuren

Al decennialang kampt het Nederlandse onderwijs met een chronisch tekort aan bevoegde leraren Frans en Duits. Op enkele scholen heeft dit zelfs geresulteerd in het afschaffen van de vakken in de onderbouw. Daarnaast zijn docenten zeer bezorgd over de vermindering van het aantal lesuren voor alle moderne vreemde talen in de onderbouw (met uitzondering van Engels). Dit probleem doet zich ook in de bovenbouw voor, zo constateert het CvTE (2019, p. 24) in hun onderzoek naar de daling van leerlingenprestaties in de talen Frans en Duits. De bezuiniging op lesuren maakt het voor leraren lastig om leerlingen voor te bereiden op de beoogde beheersingsniveaus.

Dalende populariteit

Intussen daalt de populariteit van Frans en Duits bij de leerlingen. Uit een onderzoek van Qompas (2019), een platform voor studie- en carrièrekeuze, onder 170.000 havisten en vwo'ers blijkt dat de talenvakken, vooral Duits, tot de meest populaire vakken horen. Alleen voor Engels geldt dat niet. Het proefschrift van Voogel (2018) brengt de daling van het aantal leerlingen dat Frans kiest in beeld, en de daling van het niveau dat leerlingen bereiken. Het belevingsonderzoek van het DIA (2010; 2017) laat zien dat leerlingen meer culturele inhoud in de les Duits wensen. Veel leerlingen denken dat ze te weinig aan deze vakken hebben en kiezen talen veelal niet meer in de bovenbouw.

Internationale richtlijnen

De afname van het aantal uren voor de talenvakken en de daling van leerlingprestaties in Duits en Frans botst met de aanbeveling van de Europese Commissie (2018) om alle jongeren te helpen het niveau van vaardige gebruiker (C1/C2) te bereiken in ten minste één andere Europese taal, en om het verwerven van een tweede moderne vreemde taal op het niveau van onafhankelijke gebruiker (B1/B2) aan te moedigen.

Behoeft aan nieuwe en moderne kerndoelen

Uit deze beknopte analyse blijkt dat er een breed gevoelde noodzaak is om de MVT-curricula te moderniseren. Voor het landelijk curriculum betekent het dat de kerndoelen moeten worden geactualiseerd. Nieuwe en heldere kerndoelen die ook inhoud van het talenonderwijs beschrijven zoals meertalige en interculturele competenties en het omgaan met creatieve/literaire teksten kunnen materiaalontwikkelaars en leraren ondersteunen bij het verwezenlijken van de behoeften van de samenleving in hun onderwijs.

De nieuwe curriculaire inhoud laten bovendien leerlingen de functie van talen in de maatschappij beter ervaren en bereiden hen zo beter voor op het functioneren in de moderne samenleving. Deze inhoud kunnen bijdragen aan de populariteit en status van de talenvakken (DIA, 2010; 2017; Jeffery & Van Beuningen, 2019; Meesterschapsteam MVT, 2018).

Daarnaast maken actuele kerndoelen specifiek voor Engels, Frans, Duits en Spaans en met een heldere indicatie van beheersingsniveaus, doorlopende leerlijnen mogelijk van primair naar voortgezet onderwijs, en van de onderbouw naar de bovenbouw van het vo. De koppeling van de kerndoelen aan de niveaus van het ERK maakt verder de opbouw in taalactiviteiten, het resultaat van die activiteiten en de taalbeheersing die daarvoor nodig op de verschillende taalniveaus inzichtelijk. Dat verheldert voor leraren én voor leerlingen waar ze naartoe werken in hun talenlessen, en maken het bereiken van die doelen zichtbaar.

Bronnenlijst

Agirdag, O. (2020). *Onderwijs in een gekleurde samenleving*. Berchem: Epo Uitgeverij.

Agirdag, O. & Kambel, E.R. (red.) (2017). *Meertaligheid en onderwijs: Nederlands plus*. Amsterdam: Boom.

Beuningen, C. van, & Polišká, D. (2019). Meertaligheid in het voortgezet onderwijs: Een inventarisatiestudie naar opvattingen en praktijken van talendocenten. *Levende Talen Tijdschrift*, 20(4), 25-36.

Broek, E. van den (2020). *Language awareness in foreign language education. Exploring teachers' beliefs, practices and change processes*. Proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen.

Clingendael, Netherlands Institute for International Relations (2020). *Dutch views on Transatlantic ties and European security cooperation in times of geopolitical rivalry*. Geraadpleegd van https://www.clingendael.org/sites/default/files/2020-09/Alert_Dutch_views_transatlantic_ties_September_2020.pdf

Council of Europe (2018). *Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 1*. Strasbourg: Council of Europe.

Council of Europe (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion Volume*. Strasbourg: Council of Europe.

CvTE (2020). *Rapportage prestatie-eis Duits en Frans havo*. Rapport. Utrecht: College voor Toetsen en Examens. Geraadpleegd op 7 december 2020, van https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z01979&did=2020D04203

DIA (2010). *Belevingsonderzoek Duits*. Rapport Amsterdam: Duitslandinstituut.

DIA (2017). *Belevingsonderzoek Duits 2017*. Rapport. Amsterdam: Duitslandinstituut. Geraadpleegd op 4 december 2020, van <https://duitslandinstituut.nl/assets/upload/Belevingsonderzoek%202017.pdf>

Duarte, J. & Günther-van der Meij, M. (2018). Drietalige basisscholen in Friesland: een gouden greep in tijden van toenemende diversiteit? In O. Agirdag, & E.-R. Kambel (eds.), *Meertaligheid en onderwijs: Nederlands plus* (pp. 90–102). Amsterdam: Boom.

Duarte, J., & Günther, M. (2019). Meer meertaligheid in het basisonderwijs...: Ja maar hoe? Nieuwe inzichten door meertaligheidsprojecten. *MeerTaal*, 6(2), 14-17.

Europese Commissie (2018). *Voorstel voor een aanbeveling van de Raad inzake een alomvattende benadering van het onderwijzen en leren van talen*.

Geraadpleegd op 26 juni 2019, van

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=COM%3A2018%3A272%3AFIN>

Geerts, T. (2020) *Het economisch belang van het Frans ten opzichte van de andere schooltalen*. Geraadpleegd van:

<http://www.franzelsprekend.nl/images/pdf/Talen-en-hun-economisch-belang-2020.pdf>

Graaff, R. de (2018). *Van vreemde talen naar vereende talen. De plek van vreemde talen in het onderwijs*. Openbare les. Lectoraat Didactiek van de Moderne Vreemde Talen/Hogeschool Utrecht.

Hajer, M. & Spee, I. (2017). *Ruimte voor nieuwe talenten: Keuzes rond nieuwkomers op de basisschool*. Rapport. Utrecht: PO-raad.

Hawkins, E.W. (1984). *Awareness of language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Helsloot, K. (2020). Meertaligheid op school werkt. Hoe een pilot leidt tot gestructureerd aanbod. *Levende Talen Magazine*, 107(4), 40-41.

Inspectie van het Onderwijs (2019). *Peil.Engels. Einde basisonderwijs 2017-2018*. Geraadpleegd van:

<https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2019/11/08/peil.engels-einde-basisonderwijs-2017-2018>

Inspectie van het Onderwijs (2020). *Staat van het Onderwijs 2020*.

Geraadpleegd van:

<https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2020/04/22/staat-van-het-onderwijs-2020>

James, C. & Garrett, P. (2013). *Language awareness in the classroom*. London: Routledge.

Jeffery, J. V. & Beuningen, C. van (2019). Language education in the EU and the US: paradoxes and parallels. *Prospects* (advanced online publication).

KNAW (2018). *Talen voor Nederland*. Geraadpleegd van <https://knaaw.nl/nl/actueel/publicaties/talen-voor-nederland>.

Kraay, A. de (2016). *Differentiation to improve the articulation between levels in the teaching of English in primary and secondary education in the Netherlands*. Proefschrift. Rijksuniversiteit Groningen.

Kramersch, C. (2004). Language, thought and culture. In: A. Davies & C. Elder (eds), *The Handbook of Applied Linguistics*, pp. 235–261. Oxford: Blackwell.

Kramersch, C. (2014). Language and Culture. *AILA Review*, 27, 30–55.

Kramersch, C. & Zhu, H. (2016). Language and culture in English language teaching. In: G. Hall (ed.). *Routledge Handbook of English Language Teaching*, London: Routledge.

Lehrner-te Lindert, E. (2020). *Fremdsprachliches Lesen mit literarischen Texten. Zur Entwicklung von Leseverstehen und literarischer Kompetenz im DaF-Unterricht der niederländischen Sekundarstufe I*. Berlin: Erich Schmidt.

Mearns, T. & Platteel, T. (2020). Exploring teacher support for a content and language integrated modern languages curriculum. *Language, Culture and Curriculum*. Geraadpleegd van <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07908318.2020.1809665>

Meesterschapsteam Moderne Vreemde Talen (2018). *Visie op de toekomst van het curriculum moderne vreemde talen*. Geraadpleegd van <https://modernevreemdetalen.vakdidactiekgw.nl/wp-content/uploads/sites/6/2018/03/Aanbevelingstekst-MT-MVT.pdf>

North, B., Piccardo, E., Goodier, T., Fasoglio, D., Margonis-Pasinetti, R. & Rüschoff, B. (eds.) (2021). *Enriching 21st century language education. The CEFR Companion Volume, examples from practice*. Strasbourg: Council of Europe.

Ontwikkelteam Engels/MVT (2019). *Leergebied Engels/MVT: Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen Engels/MVT*. Curriculum.nu. Geraadpleegd van <https://www.curriculum.nu/voorstellen/engels-mvt/>

Qompas (2019). *Populariteit van de schoolvakken 2019. Onderzoek naar de favoriete schoolvakken van 170.000 havisten en vwo'ers*. Leiden: Qompas.

Schat, E., Graaff, R. de, & Knaap, E. van der (2018). Intercultureel en taalgericht literatuuronderwijs bij de moderne vreemde talen. *Levende Talen Tijdschrift*, 105(3), 13-25.

Schat, E., van der Knaap, E. & de Graaff, R. (2020). Literatuuronderwijs ter bevordering van interculturele competentie; een pilotonderzoek. *Levende Talen Tijdschrift* 107(2), 13-25.

Vakvereniging Levende Talen (2017). *Visiedocument Engels en de moderne vreemde talen (mvt)*. Geraadpleegd van: https://levendetalen.nl/wp-content/uploads/2018/01/visiestuk-LT-engels-mvt_eindversie-4-12-2017.pdf.

Visiegroep Buurttalen (2018). *Manifest buurttalen*. Geraadpleegd van <http://www.buurtaalonderwijs.nl/manifest/>

Voogel, M. (2018). *Bon ton of boring? De ontwikkeling van het Frans in onderwijs en uitgeverij in Nederland*. Amsterdam: AUP.

Zarate G, Gohard-Radenkovic, A., Lussier, D. and Penz, H. (2003). *Médiation culturelle et didactique des langues*. Graz/Strasbourg: Centre européen pour les langues vivantes / Conseil de l'Europe. [<http://www.ecml.at>]

Websites:

<http://www.buurtaalonderwijs.nl/manifest/>

<https://languagefriendlyschool.org/alle-talen-zijn-welkom/>

<https://www.pws-wereld.nl>

<https://www.rutufoundation.org/language-friendly-school/>

<https://www.ru.nl/nachbarsprache-nl>

<https://taalwijs.nu/>